

De tien geboden gedrukt

Niet zelden is het me opgevallen dat zelfs redelijk ontwikkelde personen van de jongere generaties verrassend weinig blijken te weten van de bijbel. Het gaat me bij die constatering niet om de religieuze component van die kennis - want daaraan heb ik persoonlijk ook geen boodschap - maar om de culturele betekenis, die toch eveneens een vorm van relevantie is. Immers, hoe we het ook wenden of keren, de bijbel heeft met zijn godsbeeld, zijn morele voorschriften en zijn versie van de geschiedschrijving van het joodse volk en de vroege christenen de westerse beschaving, althans het belangrijke gedeelte van de joods-christelijke cultuur daarin, tot op het bot geïmpregneerd.

Als er één onderwerp is waarover letterlijk hele bibliotheken vol zijn geschreven, dan is het de bijbel. Toch lijkt inmiddels de tijd gekomen om zelfs de elementairste achtergrond niet meer als bekend te veronderstellen, noch bij gelovigen, noch bij het groeiende aandeel ongelovigen in de jongere generaties, maar deze voor alle zekerheid nog even te recapituleren.



Op olijfhout (Amazon.com).

Theologisch gezien gaat hem om de verhouding van een enkele God (Jahweh) tot een enkel volk, de joden. In het Oude Verbond heeft deze God via zijn zegslieden, vooral Noach en Mozes, beloofd dat volk uiteindelijk naar het eeuwige heil te brengen door ooit een Verlosser te

sturen, mits het volk zich in de tussentijd strikt aan Gods geboden houdt. Tot dit lot heeft deze ene God dit ene volk 'uitverkoren'. Het is nog steeds een onderdeel van het antisemitische gedachtengoed dat de joden zichzelf als 'uitverkoren' zouden zien, in de zin van 'verheven' boven andere mensen. Nee, Gód heeft dit volk naar eigen zeggen uitverkoren om het te redden, niet om het gunsten te verlenen, zoals wel blijkt uit Auschwitz en de eeuwenlange vervolging overal.



Adam en Eva door de engel verdreven uit het paradijs (kathedraal Ely, Alfred Gerente, 1849).

De noodzaak tot verlossing was de zondeval en de verdrijving uit het paradijs, dat was de erfzonde van de mensheid. Maria, de moeder van Jezus, heette naar een dogma van een veel latere paus (pas in 1854) niet 'onbevlekt ontvangen' omdat ze maagdelijk zou zijn geweest, maar omdat ze geacht werd zonder erfzonde geboren te zijn. De reden om de erfzonde ongedaan te maken en de manier om dat te bereiken na een verzoening met God (door een Verlosser) zijn de theologische kern van vooral de eerste vijf boeken (de Pentateuch), die samen ook de joodse thora vormen. Het zijn *Genesis*, *Exodus*, *Leviticus*, *Numeri* en *Deuteronomium*. Samen beslaan deze 250 bladzijden van de complete uitgave, inclusief het Nieuwe Testament, van de katholieke Willibrordvertaling (1975) die 1750 bladzijden telt. De joodse bijbel (Tenach) kende een driedeling: de Thora (de wet, bestaande uit de vijf boeken van Mozes), de Profeten en de Geschriften. Na de Pentateuch volgen dus nog enorm veel andere bijbelteksten, zoals de boeken van en over de profeten, te beginnen met Jozua, die de opvolger van Mozes was, en later een gevarieerde groep geschriften, zoals de Psalmen, Job, Spreuken, Prediker en Kronieken. Alles bij elkaar ongeveer 1150 bladzijden na de

Pentateuch. De indeling en samenstelling van de bijbels stemmen bij de joden, katholieken en de protestantse stromingen niet helemaal, maar op hoofdlijnen overeen.



De vier ruiters van de Apocalyps (Keulse Bijbel, 1479).

Pas na dit alles, en dan natuurlijk alleen bij de christenen, komt het Nieuwe Testament, beginnend met de vier evangeliën en eindigend met de Openbaring van Johannes (de Apocalyps), en dit deel telt in de Willibrordvertaling 350 bladzijden. Hierin gaat het dus om een nieuw verbond van God, nu met de christenen en via Jezus. Deze laatste

was eigenlijk een joodse profeet die uiteindelijk de verzoening met God door zijn kruisdood tot stand bracht en in die zin de Verlosser werd, maar die door het joodse establishment van toen als een ketter werd gezien. Doordat ze hem ter dood lieten brengen - op gezag van de Romeinen, die in Juda de baas waren - voldeden die wraakzuchtige joden precies aan de voorspellingen uit de heilige geschriften, als je die op een bepaalde manier las, en forceerden ze het voor de verzoening met God benodigde mensenoffer. De schrijnende ironie van dit alles is voer voor theologen.

Het genoemde oude verbond van God met de joden is voor het eerst aan de orde na de zondvloed, via Noach (dus in *Genesis*), en dan nog eens na de uittocht uit Egypte, via Mozes (in *Exodus*). Deze krijgt hier van God zelf de stenen tafelen waarin de Tien Geboden staan gebeiteld. Die geboden komen later in *Deuteronomium* nog eens terug.

We kunnen echter de eerste vijf boeken van het Oude Testament op een heel andere manier bekijken, namelijk als een benadering van het godenrijk. De mens heeft altijd te maken gehad met onbegrepen natuurkrachten, zoals donder en bliksem, leven en dood, kracht

en ziekte, oogst en droogte. Er werden goden en halfgoden bedacht om die dingen te verklaren, en dat waren dan de opperheren en -dames bij wie je moest zijn om bescherming dan wel vergiffenis te vragen. Ook kon je die figuren verantwoordelijk stellen voor alles wat er mis ging of voorspoedig verliep in de natie of in je eigen leven. En overal ontstond er een klasse van priesters, zieners, profeten, orakels, medicijnmannen en dergelijke om de mens en de samenleving bij de omgang met die ongeziene hogere machten te helpen. Of die priesterkaste oorzaak dan wel gevolg was laat ik maar in het midden.

Toen in sommige beschavingen het schrift voldoende ontwikkeld was om op een praktische manier bruikbaar te zijn voor het vastleggen van eigendomsrechten, wetten en geschiedschrijving, werden ook voor het eerst veel verhalen over goden en helden en de geschiedenis vastgelegd, die voordien alleen mondeling waren overgeleverd. Zo schreef een als historisch figuur nogal schimmige Homerus de *Ilias* in de 8^{ste} eeuw voor Christus op basis van bestaande heldendichten, toen die oorlog om het historische Troje (Ilion, Latijn Ilium) al vier eeuwen geleden was. In die periode, zo rond het einde

van de bronstijd (13^{de} eeuw v. Chr.), gebeurden er veel ingrijpende dingen in de wereld van de oudheid.

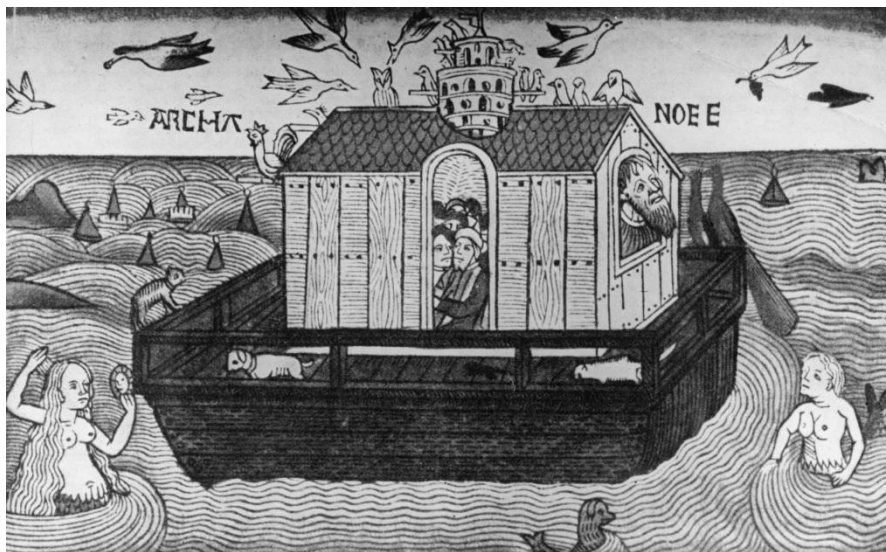


Rond de tijd van Homerus moeten ook de oudste delen van het Oude Testament zijn opgetekend (al bestond de mondeling doorgegeven kern daarvan soms al eeuwen). Volgens de joodse traditie zou de hele Pentateuch door Mozes zelf zijn geschreven, maar bestudering van de bronteksten maakt dat een onhoudbare hypothese. Zie hiervoor de inleiding op de Pentateuch (p. 3-8) in de Willibrordbijbel. Maar we kunnen het uit diverse bronnen geassembleerde geheel gerust zien als een verhalenbundel, waarin historische, mythologische en bezwerende elementen met elkaar verweven zijn. Een boeiend, niet spottend, maar nuchter boek dat het interpreteren van het Oude Testament vanuit deze invalshoek benadert is het prachtig geïllustreerde *Er was eens een God* (2006) van Jan Blokker, Jan Blokker Jr. en Bas Blokker. Toen ik het gelezen had, leek het me een goed idee om het op alle middelbare scholen verplicht te stellen, omdat het een eye-opener kan zijn zowel voor de ongelovigen als voor de overmatig streng gelovigen. Noem het maar een seculiere synopsis. Eigenlijk is het iets waar ik in dit opstel zelf mee bezig ben. De aanpak doet trouwens denken aan de vrijmoedige, maar enthousiaste manier waarop Stephen Fry sinds kort doende is om de Griekse goden- en

heldenwereld voor een groot publiek te duiden in, tot nu toe, *Mythos* (2018) en *Heroes* (2018). Een kardinaal verschil is natuurlijk wel dat het joodse volk niet een heel pantheon vol goden bezat, zoals destijds de Grieken, maar ook de Egyptenaren, Assyriërs, Babyloniërs, Romeinen, Germanen en talrijke andere volken, maar slechts één God, die Adam en Eva uit het paradijs had verjaagd, de Zondvloed op zijn geweten had en Sodom en Gomorra verwoestte. De strijd tegen afgoden, zoals het gouden kalf, stond hoog op de prioriteitenlijst. Deze God duldt geen concurrentie. Bestaande verhalen, sommige gebeurtenissen uit de geschiedenis en allerlei mythen werden in dat licht gezien en herverteld in een veelbetekenend verband met die ene God.

Omdat de gelovigen van dit monotheïsme millennia lang hebben geloofd en ten dele nog steeds geloven dat die ene God bestaat, dat hij een heilsplan heeft voor de wereld en de mensen, dat zijn woord kenbaar is en dat het is af te lezen uit de bijbel, leek het me aardig om de kern van de goddelijke eisen eens puur vanuit de tekst te bekijken, dus de *Tien Geboden*. Ook dit is natuurlijk al vele duizenden keren gedaan. In Wikipedia lees ik dat ze zijn beïnvloed door vergelijkbare verbonden tussen volken en

hun goden, zoals de Hettieten en andere volken in Mesopotamië, blijkens de Codex Hammurabi, wat duidt op een ontstaan in de periode van de 14e tot 12e eeuw v.Chr. De formulering 'geen andere goden dan ik' duidt op een context van polytheïsme, waardoor kan worden aangenomen dat de tien geboden en het 'verbondsboek' waarin ze staan mogelijk in de periode van hervormingen rond 900 v.Chr. zijn opgeschreven en hun vaste vorm kregen in de 7e eeuw, de tijd van Jozua.



Ark van Noach in de Neurenbergse bijbel, ca 1493 (GettyImages).

Maar ik sla nu de hele geschiedenis van Hebreeuwse en Aramese bijbels en hun vertalingen in het Grieks en Latijn over, ook omdat ik er niets van weet, en beperk me tot de gedrukte versies in het Nederlands. De oudste is de zogeheten Delftse bijbel van Jacob Jacobssoen van der Meer en Mauricius Yemantszoen van Middelborch in 1477 (in facsimile uitgegeven door C.C. de Bruin, 1977). Deze was vertaald uit de gangbare Latijnse versie, de Vulgaat, die door de kerkvader Hiëronymus (347-420) als officiële versie voor het Vaticaan was samengesteld uit de Hebreeuwse bronnen, wegens de vele Latijnse tekstvarianten die toen al de ronde deden. Deze Vulgaat was door het Concilie van Trente (1545-1563), dat was de Roomse reactie op de Reformatie, tot de enige toegestane bijbeltekst verklaard. De Delftse bijbel bevatte in zijn twee delen niet het Nieuwe Testament en ook niet het hele Oude Testament. De al een eeuw oude tekst was afkomstig van een handschrift van een anoniem persoon, in de literatuur tot 'de vertaler van 1360' gedoopt. De tien geboden staan in *Exodus* 20 en ietwat anders en uitvoeriger ook in *Deuteronomium* 5. Aan het begin van *Exodus* herhaalt Mozes wat God tegen hem heeft gezegd en op de stenen tafelen had gezet:

Ende die here sprack alle dese
woerden. Ic bin die here dijn god: die
di gheleit heb uten lande van egipten:
ende vanden huse des dienstes. Du en
sulste gene vreemde goden hebben voer
mij. Du en sulste dij gheen beelde ma-
ken: noch gene ghelikenisse die boven is
inden hemel. ende in die aerde beneden:
noch van die onder die aerde sijn in wa-
tere. En sulstu niet aenbeden noch oef-
fenen. Want ic ben die here dijn god
starc ende benediende: ende ic visiteer der
vadere quaetheit inden kinderen: in
die derde ende in die vierde gheslachte
der gheenre die mi haten: ende doe ont-
farmherticheit in vele dusenden den
ghenen die minen naem minnen ende
mijn gheboden bewaren. Du en sul-
ste niet aen nemen ydelijc den name
des heren dijns gods Want die here en
sal hem niet hebben onnosel: die te ver-
gheefs annemet den name des heren
sijns gods Ghedencke dattu den satter-
dach heylighes. Ses daghen sulstu
wercken: ende doen alle dijn wercken
Mer inden sevenden dage soe ist des
heren dijns gods saterdach Du en sul

ste gheen werck doen: du noch dijn soon
noch dijn dochter. noch dijn knaep
noch dijn ioncwijf. noch dijn beesten
noch dijn toecomeling: die binnen dij-
nen poorten is. Want in ses daghen
maecte god hemel ende aerde ende die zee
ende alle dat daer in is: ende hi ruste inden
sevenden daghe. Hier om benedide hi
den saterdach: ende heylichden. Eer dijn
vader ende dijn moeder: op dattu lange
leven moghes op dat lant dat die heer
dijn god dij gheven sal. Du en sulste
niet doden. Du en sulste gheen onkuys-
heit doen. Du en sulste niet stelen.
Du en sulste ieghen dijnen even kersten
gheen val[s]ch ghetuych gheven of oer-
contschap. Du en sulste dijns even kers-
ten huys niet begheren. Du en sulste
niet begheren sijn [w]ijf: noch sijn knaep
noch sijn ioncwijf noch sijn osse noch
sijn ezele: noch enich dinc dat sijn is.

In de theologie zijn twee interpretaties gangbaar, namelijk
als wet, dus 'sulstu' (sulst du) en 'saltu' (salt du) gelezen
als een imperatief die door God opgelegde regels voor-
schrijft waaraan men zich moet houden, of 'sulstu' en

‘saltu’ gelezen als toekomstige tijd, en dan wordt het een beschrijving van de situatie waarnaar het volk onderweg is, een land van belofte, een wereld van rechtvaardigheid. Ik las ergens dat deze tweede interpretatie in de joodse traditie de meest gangbare is.



Delftse bijbel: een bladzijde meet 19 x 27 cm.

Hoe dan ook zijn het 47 belangrijke regels in de Delftse bijbel. Zelf hoor ik hier vooral een God doorklinken die op zijn strepen staat, een hele dag per week geheiligd wil worden en zijn eigen reputatie vooropstelt. Opvallend is het onderscheid tussen een wijf en een jonkwijf (maar de laatste is gewoon een dienstmaagd) en dat je over medechristenen niet valselyk mag getuigen, maar over anderen misschien wel. Nu was de Delftse bijbel een uitgave die niet echt een massaal publiek heeft bereikt. Zo snel na de uitvinding van de drukkunst met losse letters waren de twee delen daarvoor veel te duur. De oplage bedroeg slechts enkele honderden. Dat geldt ook voor de veel grotere en dus duurdere zogeheten Keulse bijbel uit 1479, die is geïllustreerd met vele paginabrede houtsneden, die ik niet op mijn scanner kan krijgen, en op groot folio-formaat is uitgevoerd (facsimile-uitgave door S. van der Woude, 1979). Omdat deze (de *ende*-versie, dus niet de *unde*-versie) is vertaald in een Nederduits dialect dat veel op het Nederlands lijkt laat ik hier het begin van Exodus 20 volgens deze druk volgen, wederom in de originele versie, maar met ‘opgeloste’ abbreviaturen. Hier zijn het 36 regels:

Die here sprack to Moysen alle desse re-
de. Ick bin di here din god die dy ge-
leidet hefft uyt deme lande van egipte
van den husen der eygenschap. Du en salt geyne
vromde gade hebben vor my. du en salt dy gey-
ne gesneden bilde maken noch geyne gelikenisse
die boven is in den hemmele ende beneden up der erden
noch der [van hen] die dat sint under der erden in den wate-
re. Desse en saltu niet anbeden noch niet eren. Ik
bin die here din god starck lyeffhebbende vysi-
tyrende die quaetheit der olderen in den kinderen
bys in die derde ende in die veerde gebort.

der [van hen] die
my hebben gehatet: ende doen barmherticheyt
in velen dusenden den [aan hen] die my lyeff hebben ende
myne gebade holden. Du en salt den namen dins
gades niet ydelick in dinen mont nemen. Ende de he-
re sal en [=hem] met [=niet, drukfoutje] ontschuldige[n]

de sine name ydelick
nomet. Gedenck dattu den hilligen dach vyrest
Sees dage saltu wercken ende salt all din werck
doen. Sonder die sevende dach is die saboth des
heren dins gades in den saltu geyn werck doen
du noch dine sone noch dine dochter: din kne-
chte din maghet: noch din vee: ende alle vromde
volck dat binnen dinen porten is. In sees daghen
hefft god hemmel ende erde ghemaket: dat meer

ende allet dat in en [=hem] is: ende rastede des
sevenden da
ges: darumme gebenediede god den sabothdach
ende hilligeden [=hilligede en] one [=ons] Ere dinen
vader ende dine moder
up dattu lancklevich werdest up der erden de dy
god din here geven sal. Du en salt nyemant doet
slaen. Du en salt geyn averspyel driven. Du en
salt niet stelen. Du en salt weder dinen neysten
geyn valsch getuych draghen. Du en salt dins
neysten huys niet begheren. Nyet en saltu begheren
sin wyff noch knechte noch maget noch ossen
noch eselle noch allet dat syn is.

Het verbaast mij telkens weer hoe gemakkelijk deze
teksten van meer dan vijf eeuwen geleden nog steeds te
lezen zijn, als we eenmaal aan enkele eigenaardigheden -
zoals soms vreemde interpunctie, samentrekkingen (zoals
'hilligeden') en woordafbrekingen aan het einde van een
regel - gewend zijn. De spelling is ook wennen natuurlijk,
en diverse woorden en begrippen spreken niet meteen
voor zichzelf. Zo is met 'huizen der eigenschap' het begrip
slavernij bedoeld, in de Delftse bijbel was dat 'huis des
dienstes'. Het woord 'sabbat' (in diverse spellingen) is
direct uit het Hebreeuws over-genomen. En hoe knap de

zetters ook waren, want lettertje na lettertje moest met de hand gezet worden, toch maakten ze op de netjes uitgevulde regels soms een foutje of zagen ze een abbreviatuur over het hoofd. Over dit soort dingen heb ik destijds veel in mijn proefschrift geschreven, maar nu genoeg hierover.



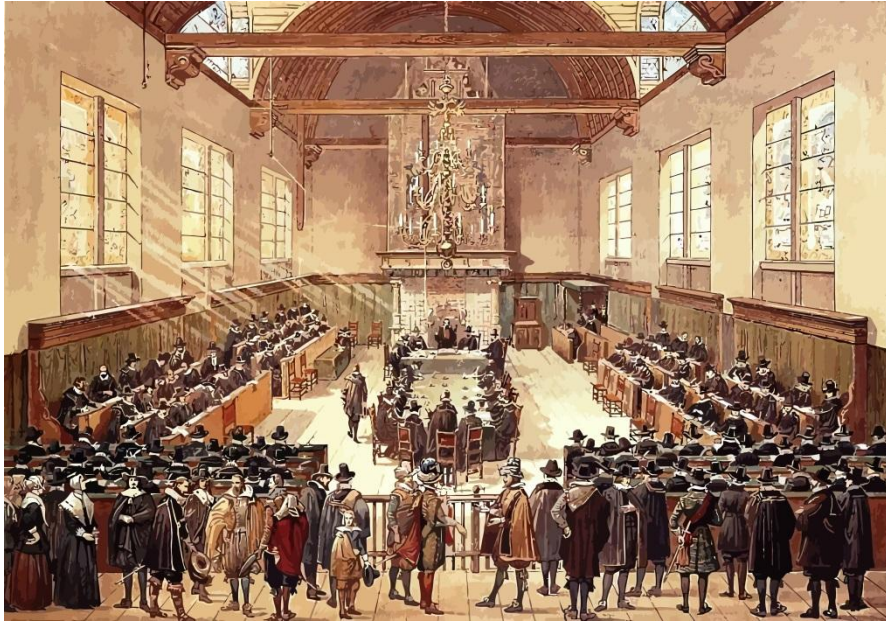
Mozes en Aaron (Aron de Chaves, 1674). Dit doek bevindt of bevond zich in een Londense synagoge).

De grote belangstelling voor het zelf lezen van de Heilige Schrift in de volkstaal kwam pas op gang ten tijde van de Reformatie in een typisch wederkerige versterking van een commercieel proces: door de godsdienststrijd, onder andere over het belang van het zelf lezen van de bijbel (dus in de volkstaal), ontstond vraag naar bijbels en wegens die markt ontstond er aanbod. Er kwamen ook nieuwe bronteksten naast de officiële Vulgaat in het Latijn. Zo vertaalde Erasmus het Nieuwe Testament nog maar eens uit het Grieks in het Latijn, want Grieks was de oorspronkelijke taal, terwijl Luther meteen nadat hij in 1517 de Reformatie in gang had gezet de hele bijbel uit het Latijn in het Duits vertaalde, welke Duitse vertaling vervolgens de bron werd van diverse Nederlandse. Zoals bekend was het drukken en in bezit hebben van een ‘foute’ bijbel in de periode van de Spaanse overheersing een halsmisdad, hetgeen trouwens tijdens het Concilie van Trente nog eens werd aangescherpt. Grote namen als Erasmus, Luther, Calvijn en vele, vele anderen vochten elkaar de tent uit met schotschriften, zendbrieven, bijbelcommentaren en talloze preken over hemel, hel en verdoemenis, en alles wat de kerk tot dan toe fout had gedaan en gezien. Drukkers beleefden gouden tijden,

maar ze moesten zeer goed op hun tellen passen. Een essentieel keerpunt, al lang voor de Vrede van Munster (1648), was de Godsdienstvrede van Augsburg (1555), waarin grofweg werd bepaald dat de keurvorsten en andere machthebbers binnen het Heilige Roomse Rijk de godsdienst van hun land mochten bepalen, *cuius regio, eius religio*. Wel moesten andersdenkenden een vrije aftocht krijgen. Eenheid van godsdienst in het Rijk werd daardoor formeel afgeschaft en de gekozen keizer, toen Karel V, die onmiddellijk aftrad, had op dat punt geen zeggenschap meer. Ook niet in de Nederlanden, hoopten Willem van Oranje en velen met hem, maar daar dacht Filips II heel anders over. Ik dwaal soms af, dat besef ik, maar context is alles en behoort nu en dan gevoelsmatig tot het verhaal dat ik wil vertellen. Sommige van de door mij beoogde metaverbanden liggen misschien weinig voor de hand of lijken vergezocht, maar kunnen dan misschien als een soort illustratie worden gezien. Omdat ik probeer voor belangstellende 'leken' te schrijven, niet voor specialisten die op de besproken terreinen veel meer weten dan ik, wil ik de informatiedichtheid van mijn teksten niet al te hoog opvoeren en probeer ik een grote lijn in het oog te houden. Vandaar de uitweiding hierboven over de

godsdienstoorlogen. De tien geboden zijn essentieel in de bijbel en de bijbel is essentieel in de geschiedenis van Europa en de wereld, en medebepalend voor de civilisatie die daaruit tenslotte is gevolgd, inclusief enkele ontsporingen in die civilisatie.

Een overzicht van de voornaamste bijbelvertalingen in het Nederlands die na de Delftse bijbel gedrukt zijn is onder meer te vinden in *Nederlandse bijbels en hun uitgevers, 1477-1952*, een jubileumuitgave van Proost & Brand in Amsterdam. Nederlandse bijbels in navolging van Luther waren onder andere die van Doen Pietersz in Amsterdam en Jacob van Liesveldt in Antwerpen. Er ontstonden naast de katholieke bijbels twee typen, met verschillen op enkele (maar voor de betrokkenen essentiële) punten, namelijk teksten voor de Doopsgezinden en de Luthersen enerzijds, en zogeheten Deux-Aes-bijbels voor de Gereformeerden anderzijds. De laatste zijn genoemd naar een opmerking in een margecommentaar over de score twee (deux) en een (aes) op een dobbelsteen. Veel van deze drukken verschenen anoniem en/of in het buitenland, zoals Emden, wegens ontbrekend octrooi en het vaak gevaarlijke theologisch commentaar in de marges.



De Synode van Dordrecht, 1618-1619 (bron is mij onbekend).

Terwijl de kruitdampen van de godsdienstoorlogen nog niet geheel waren opgetrokken, benoemde de Dordtse Synode een commissie van zes geleerde vertalers die met een nieuwe vertaling moest komen, direct uit de grondtalen Grieks en Hebreeuws, net als de King James vertaling (1611) in Engeland, en niet meer vanuit de Vulgaat. De gelovigen van toen meenden oprecht dat God in de talen Hebreeuws en Grieks tot de mensen had gesproken. Toen de commissie klaar was, verleenden de

Staten Generaal, die het werk ook hadden bekostigd, het benodigde octrooi voor het drukken ervan - vandaar de naam Statenbijbel - en kwamen in 1637 de eerste exemplaren van de pers bij P.A. van Ravesteyn in Leiden. Dit octrooi werd in 1654 nog eens voor 25 jaar verlengd en er verscheen in 1655 een verbeterde herdruk, de eerste van vele. Pas in 1762 kwam er voor het eerst een lichtelijk gemoderniseerde druk in een herziene spelling (die door de echte mannenbroeders natuurlijk tot op heden wordt gemedend). Ik citeer nu de druk uit 1637, die onder redactie van N. van der Sijs is gedigitaliseerd en sinds 2008 integraal op *dbnl* online te vinden en te downloaden is. Capittel 20 van Exodus heeft nu genummerde verzen. De vierkante haakjes in de tekst zijn ook niet van mij, maar staan ter verheldering in de Statenbijbel zelf:

- [1] Doe sprack Godt alle dese woorden, seggende:
- [2] Ick ben de Heere uwe Godt, die u uyt Egyptenlant, uyt den diensthuyse, uytgeleydt hebbe:
- [3] Ghy en sult geen andere Goden voor mijn aengesichte hebben.
- [4] Ghy en sult u geen gesneden beelt, noch eenige gelijckenisse maken, [van 't gene] dat boven in den hemel

is, noch [van 't gene] dat onder op der aerde is: noch [van 't gene] dat in de wateren onder der aerde is.

[5] Ghy en sult u voor die niet buygen, noch haer dienen: want ick de Heere uwe Godt ben een yverich Godt, die de misdaet der vaderen besoecke aen de kinderen, aen het derde, ende aen het vierde [lidt] der gener die my haten.

[6] Ende doe barmherticheyt aen duysenden, der gener die my lief-hebben, ende mijne geboden onderhouden,

[7] Ghy en sult den name des Heeren uwes Godts niet ydelick gebruycken: want de Heere en sal niet onschuldich houden, die sijnen name ydelick gebruyckt.

[8] Gedenckt des Sabbath-daegs, dat ghy dien heyliget,

[9] Ses dagen sult ghy arbeyden ende al u werck doen.

[10] Maer de sevende dach is de Sabbath des Heeren uwes Godts: [dan] en sult ghy geen werck doen, ghy, noch uw' sone, noch uwe dochter, [noch] uw' dienst-knecht, noch uwe dienst-maegt, noch u vee, noch uwe vreemdelinck, die in uwe poorten is.

[11] Want in ses dagen heeft de Heere den hemel, ende de aerde gemaect, de Zee, ende alles wat daer in is, ende hy rustte ten sevenden dage: daerom segende de Heere den Sabbath-dach, ende heyligde den selven.

[12] Eert uwen vader ende uwe moeder, op dat uwe dagen verlengt worden in den lande dat u de Heere uwe Godt geeft.

[13] Ghy en sult niet dootslaen.

[14] Ghy en sult niet echt-breken.

[15] Ghy en sult niet stelen.

[16] Ghy en sult geen valsche getuygenisse spreken tegen uwen naesten.

[17] Ghy en sult niet begeeren uwes naesten huys: ghy en sult niet begeeren uwes naesten wijf, noch sijnen dienstknecht, noch sijne dienst-maecht, noch sijne osse, noch sijnen esel, noch yet dat uwes naesten is.



Een schilderij van Rembrandt (1606-1669) uit 1637: De aartsengel verlaat Tobias en zijn gezin (Louvre, Parijs).

De Statenbijbel levert een tekst die aan duidelijkheid weinig te wensen overlaat en die in zijn plechtstatige bewoordingen van grote invloed is geweest op het geschreven Nederlands, want dit werd in protestantse kringen de standaardbijbel. Zoals in de eerdere vertalingen is er geen sprake van precies tien geboden, maar gaat het om een groter aantal, en bovendien een mengsel van geboden en verboden, maar het lijstje staat nu eenmaal bekend onder die naam. De Statenvertaling kreeg pas in 1951-1952 een gezaghebbende concurrent, doordat toen de Nieuwe Vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uitkwam.

In katholieke kring bleef men de Vulgaat gebruiken, tot er in 1975 een nieuwe vertaling uit de grondteksten verscheen, waarin, volgens het voorwoord van de Utrechtse en Mechelse aartsbisschop samen, 'niet alleen rekening is gehouden met de ontwikkelingen van de bijbelwetenschap, maar ook met de ontwikkelingen van de Nederlandse taal'. En verderop: 'Wij, gelovigen, zien de Bijbel niet alleen als een historisch document, maar vooral als een boodschap voor onszelf... Zij is niet alleen een literair werk uit de oudheid, maar een handboek voor ons leven.' En voorts: 'Liturgie en Schriftlezing horen bij elkaar

vanaf de allereerste tijden van de Kerk. De eerste christenen hebben het overgenomen van de Synagoge. De verkondiging van Gods Woord behoort onverbrekkelijk tot het wezen der liturgie. De verkondiging van dit Schriftwoord is onvervangbaar, onvervangbaar door welke menselijke wijsheid ook.'

De bewoordingen zullen misschien verschillen, maar ik neem aan dat gelovige zegslieden van elke Abrahamitische godsdienst dit alles grondig met elkaar eens zullen zijn. Maar in de Statenbijbel en de Willibrordbijbel staat het religieuze ontzag kennelijk een grondige wetenschappelijke analyse niet in de weg, gezien het indrukwekkende apparaat van toelichtingen, kruisverwijzingen en voetnoten in de edities. Hier nu ook de Willibrordbijbel (editie 1981) geciteerd:

- [1] Toen sprak God al de woorden die hier volgen.
- [2] 'Ik ben Jahwe, uw God, die u heb weggeleid uit Egypte, het slavenhuis.
- [3] Gij zult geen andere goden hebben, ten koste van Mij,
- [4] Gij zult geen godenbeelden maken, geen afbeelding van enig wezen boven in de hemel, beneden op de aarde of in de wateren onder de aarde.

[5] Gij zult u voor hen niet ter aarde buigen en hun geen goddelijke eer bewijzen; want Ik, Jahwe uw God, Ik ben voor hen die Mij haten een jaloerse God die de schuld van de vaders wreekt op hun kinderen, tot het derde en vierde geslacht,

[6] maar voor hen die Mij liefhebben en mijn geboden onderhouden een God die goedheid bewijst tot aan het duizendste geslacht.

[7] Gij zult de naam van Jahwe uw God niet lichtvaardig gebruiken; want Jahwe laat degenen die zijn naam lichtvaardig gebruiken niet ongestraft.

[8] Denk aan de sabbat: die moet heilig voor u zijn.

[9] Zes dagen kunt gij werken en alle arbeid verrichten.

[10] Maar de zevende dag is de sabbat voor Jahwe uw God. Dan moogt gij geen enkele arbeid verrichten: gij zelf niet, uw zoon niet, uw dochter niet, uw slaaf niet, uw slavin niet, uw dieren niet, zelfs niet de vreemdeling die bij u woont.

[11] In zes dagen immers heeft Jahwe de hemel, de aarde, de zee met al wat er in is, gemaakt. Maar de zevende dag heeft Hij gerust en zo de sabbat gezegend en tot een heilige dag gemaakt.

[12] Eer uw vader en uw moeder. Dan zult gij lang leven op de grond die Jahwe uw God u schenkt.

[13] Gij zult niet doden.

[14] Gij zult geen echtbreuk plegen.

[15] Gij zult niet stelen.

[16] Gij zult tegen uw naaste niet leugenachtig getuigen.

[17] Gij zult uw zinnen niet zetten op het huis van uw naaste; gij zult uw zinnen niet zetten op de vrouw van uw naaste, niet op zijn slaaf, zijn slavin, zijn rund of zijn ezel, op niets wat hem toebehoort.

Dit is taalgebruik dat aanzienlijk dichter bij de spreektaal komt. Toch is er veel annotatie bij gezet, maar die heeft betrekking op andere aspecten. Zo staat bij het woord 'slavenhuis' dat dit op een stadswijk, een getto wijst. Bij 'geen godenbeeld', dat dit in Israël werd opgevat als: ook niet van Jahwe zelf. Bij 'jaloers' dat dit naijverig betekent, of slaat op een bezit dat men ongaarne zou missen. En bij 'gij zult niet doden' wordt opgemerkt dat uit de hele rest van het Oude Testament blijkt, dat dit gebod alleen onrechtmatig doden veroordeelt. Men kende de rechtmatige oorlog en de doodstraf.

In dit korte, maar belangrijke fragment zal de aanvankelijke Hebreeuwse tekst in alle gevallen wel min of meer duidelijk zijn overgekomen, maar wie bekend is met juridische scherpstijperijen over wetsteksten zal het niet verbazen, dat schriftgeleerden van ontelbare generaties bezig zijn geweest met het uitleggen en expliciteren van

de bijbel. Is het bijvoorbeeld een omissie of opzet dat in alle vier de geciteerde teksten de echtgenote/vrouw *niet* wordt genoemd bij degenen die op de sabbat niet mogen werken? Nee, dat kan geen omissie zijn, dat zou iemand in die vijftiende eeuw dan wel ontdekt hebben.

Interessant is ook de opmerking van de twee heren aartsbisschop dat de ontwikkelingen van de taal zijn gevolgd. De letterlijke oorspronkelijke tekst is dus niet voor eeuwig in steen gehouwen en geen voorwerp van verering en krampachtige handhaving *an sich*, maar blijft primair een communicatiemiddel dat aan het volk duidelijk maakt wat zijn God beveelt. Daaruit volgt dat het ook een taak is van de kerken en hun dienaren om de woorden van God niet alleen te verspreiden en toe te lichten, maar ook om ze van tijd tot tijd aan te passen aan de nieuwe taal van een nieuwe tijd en een nieuw publiek. Er is in die opvatting dus geen enkel bezwaar tegen bijbels vol houtsneden, waarvan het al wemelt voordat de middeleeuwen ten einde zijn, of tegen schilderijen met bijbelse taferelen, kinderbijbels, 'bijbels voor de armen' (illustraties bij het Oude en het Nieuwe Testament educatief naast elkaar gezet) of zelfs bijbels in stripvorm of als spannende film. Jawel, film! Er is sinds de uitvinding

van het schrift en de drukkunst wel het een en ander aan communicatiemedia bij gekomen. Ik sluit overigens niet uit dat in sommige gereformeerde kringen wél bezwaar bestaat tegen geïllustreerde bijbels en zeker tegen de vele blote bijbelscènes van renaissance- en barokschilders, maar misschien valt dat mee zo lang niet geprobeerd wordt God zelf uit te beelden.



Michelangelo: De schepping van Adam (Sixtijnse Kapel, ca 1511).

Een vergelijking met geboden en verboden in een andere godsdienst en andere cultuur verleidt me tot een kort uitstapje naar de koran. Mozes kreeg de stenen tafelen met de tien geboden van God persoonlijk na de uittocht uit Egypte, waarvan het historische karakter, net als dat van Mozes zelf, wat onduidelijk blijft, maar laten we het houden op de 8^{ste} of 7^{de} eeuw voor Christus. De koran wordt beschouwd als het letterlijke woord van Allah dat via de aartsengel Gabriël aan de profeet Mohammed in de Arabische taal is geopenbaard vanaf eind december van het jaar 609 in de Grot van Hira. Mohammed bezocht deze grot vaker om tot rust te komen en te bidden. Op de betreffende dag werd hij hier echter bezocht door de aartsengel Gabriël.

Uiteindelijk werd hem zo de hele koran gedicteerd, die bestaat uit soera's van verschillende lengte met genummerde zinnen of alinea's. Een lijst van tien geboden komt als zodanig niet voor, maar in de soera's nummer 6 (*Al Anaam*, het vee) en nummer 17 (*Al Israa*, de nachtreis) staan enkele gelijksoortige leefregels. De meest verwante hiervan haal ik hier aan (in het Engels) om een indruk van het taalgebruik te geven, meer niet. Tot inhoudelijk commentaar acht ik me noch bevoegd, noch geroepen.

6:151 [He commands] that you not associate anything with Him, and to parents, good treatment, and do not kill your children out of poverty; We will provide for you and them. And do not approach immoralities - what is apparent of them and what is concealed. And do not kill the soul which Allah has forbidden [to be killed] except by [legal] right. This has He instructed you that you may use reason.

17:22 Do not make [as equal] with Allah another deity and [thereby] become censured and forsaken.

17:23 And your Lord has decreed that you not worship except Him, and to parents, good treatment. Whether one or both of them reach old age [while] with you, say not to them [so much as] "uff" and do not repel them but speak to them a noble word.

17:31 And do not kill your children for fear of poverty. We provide for them and for you. Indeed, their killing is ever a great sin.

17:32 And do not approach unlawful sexual intercourse. Indeed, it is ever an immorality and is evil as a way.

17:33 And do not kill the soul which Allah has forbidden, except by right. And whoever is killed unjustly - We have given his heir authority, but let him not exceed limits in [the matter of] taking life. Indeed, he has been supported [by the law].

17:35 And give full measure when you measure, and weigh with an even balance. That is the best [way] and best in result.

17:39 And, [O mankind], do not make [as equal] with Allah another deity, lest you be thrown into Hell, blamed and banished.

Wederom een wraakzuchtige God die vooral geen concurrentie wil. Ook hier is er sprake van een verbond tussen een God en zijn schare van gelovigen en ook nu zijn de geboden en verboden (waarvan sommige werden herhaald) niet geheel immuun voor interpretatieverschillen. Daar hebben ze natuurlijk in de wereld van de islam ook al eeuwen ervaring mee. Het taalgebruik echter, dat is goed te merken en het is ook opzet, is in al die eeuwen niet verhelderd of gemoderniseerd, hetgeen al blijkt uit de vele hulpmiddeltjes die in de Engelse versie nodig werden geacht.

Om dit opstel af te sluiten wil ik naar Hollywood. Over de talrijke films op bijbelse thema's zal ik me een andere keer uitlaten, zoals ik dat al eens heb gedaan over (peplum)films over onderwerpen uit de Griekse en Romeinse mythologie, maar *The Ten Commandments* (1956) van Cecil B. DeMille kan ik niet ongenoemd laten.

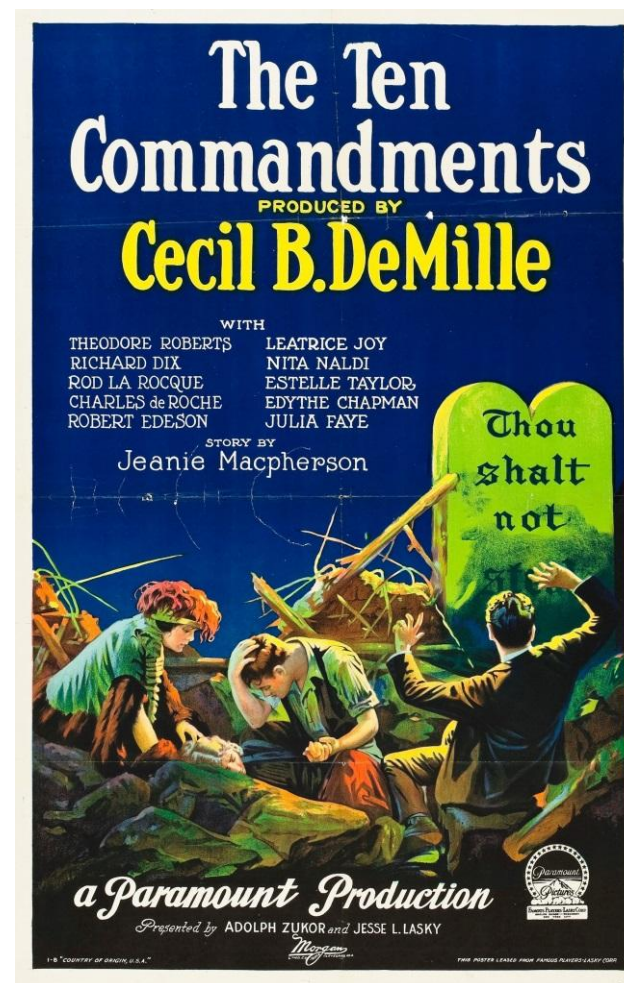


Terwijl de geschreven en gedrukte koran nog vele eeuwen langer dan de Statenbijbel taalkundig volstrekt ongemoeid is gelaten, wilde Hollywood uiteraard elke verhalende tekst en elke gedachte erachter zo begrijpelijk mogelijk maken voor een zo omvangrijk mogelijk betalend publiek. Zo ook wanneer het om een bijbelverhaal ging. De vele bijbelfilms waren in zoverre iets bijzonders, dat ze qua onderwerp heel mooi in het keurslijf van de Production Code pasten, dat was hun zelfcensuur, en dat het Amerikaanse publiek, zeker tot ver in de vorige eeuw, aan een half woord genoeg had: ze kenden hun bijbel op

hun duimpje, zoals we trouwens ook van al die preachers in al die westerns weten. Tegelijk hadden de filmproducenten en bioscopeigenaren bepaald niet de bedoeling het woord van God te verbreiden, ofschoon er binnen elke kerkelijke denominatie wel een propagandatask voor specifieke evangelisatiefilms bestond. Maar het publiek zat tijdens reguliere voorstellingen niet te wachten op saaie brave zondagsschoolfilms. Het wilde spanning, humor, romantiek, seks. Dan is het interessant om eens in detail te bekijken hoe de commercie een thema als de tien geboden aanpakt.

DeMille had al in 1923 een zwijgende versie van *The Ten Commandments* in de bioscopen gebracht. Hierin wordt verhaald hoe Mozes de Joden uit het land van Egypte leidde, hoe hij de tafelen in ontvangst neemt en hoe hij het volk op een donderpreek tracteert wegens hun aanbidding van het Gouden Kalf. In het tweede deel van die film, dat zich in het hedendaagse San Francisco afspeelt, wordt de relevantie van de tien geboden als in een exemplaar uitgelegd door een verhaal over twee broers, die beiden de hand van Mary begeren, waarbij ze bovendien met elkaar in conflict komen omdat de ene

broer ontdekt dat de andere minderwaardig materiaal gebruikt bij de bouw van een kathedraal.



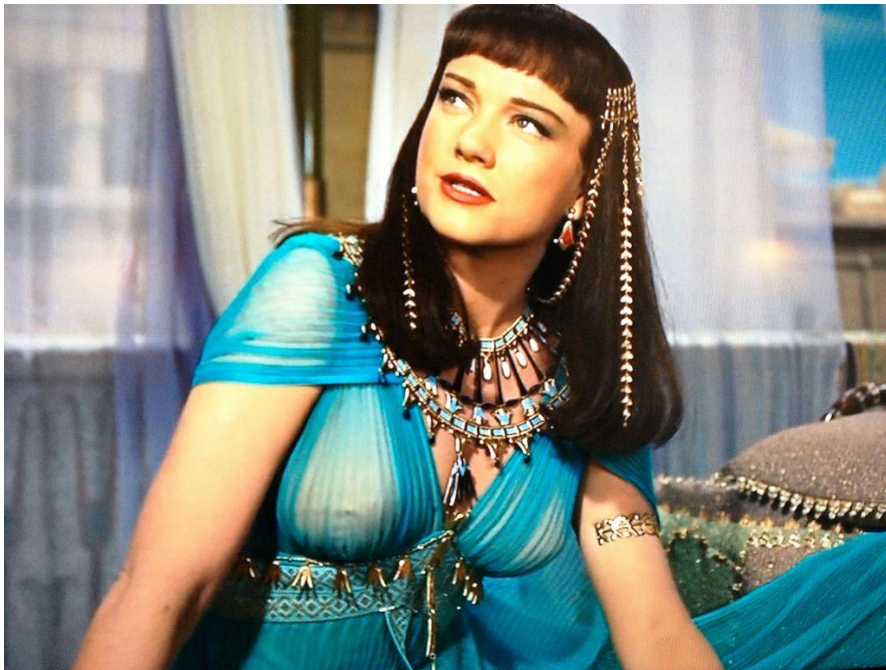
1923

Wat DeMille in 1956 presenteerde was geen remake van die oude film, maar eigenlijk een biografie van de persoon Mozes. Ik neem hier gemakshalve de Engelse namen over uit de lange synopsis die ik aan IMDb ontleen, maar sterk heb ingekort. Volgens de overlevering wilde farao Rameses I wegens een voorspelde dreiging van een joodse Verlosser [van de slaven] alle kinderen van joodse geboorte doden. Let op de overeenkomst met de kindermoord in Bethlehem op bevel van koning Herodes in het Nieuwe Testament; dit was een 'vooraankondiging' daarvan al in het OT. Het kindje Mozes werd echter door zijn moeder Yoshebel [dit is iemand anders dan de latere Jezebel] net op tijd in een rieten mandje te vondeling gelegd, waarbij ze stiekem werd gadegeslagen door zijn zusje Miriam. Het mandje wordt gevonden door een dochter van de farao, Bithiah, een jonge weduwe zonder kinderen. Ze ziet aan de kleding dat het jongetje joods is, maar laat haar slavin die kleding verbergen en zwijgzaamheid zweren. Het kind zelf neemt ze mee naar het hof van haar broer, farao Seti. Daar groeit Mozes op en wordt hij zeer gewaardeerd, onder andere wegens zijn kwaliteit als generaal en als bouwer van een soort schatkamer voor de farao. Ook verbetert hij het lot van de

slaven. Hij wint de liefde van kroonprinses Nefretiri, maar de haat van Seti's zoon, Rameses, die later Rameses II wordt, en die Nefretiri eveneens begeert, maar alleen omdat ze zijn weg naar de troon is. Wanneer de joodse afkomst van de vondeling Mozes dan eindelijk wordt onthuld, omdat de slavin het aan Nefretiri verraad, komt Mozes in contact met zijn echte moeder, met zijn zus Miriam en zijn broer Aaron. Hij verdiept zich persoonlijk in het lot van de slaven en wordt in hun kring door enkelen al meteen als de voorspelde Verlosser gezien. Hij doodt een beruchte slavendrijver, wordt gearresteerd, maar ontkent tegenover farao Seti dat hij de Verlosser is. Wel geeft hij toe dat hij de slaven zou bevrijden als hij dat kon. Seti is bedroefd en verbant Mozes naar de woestijn, want door hem terecht te stellen zou hij een martelaar van hem maken. Tijdens zijn verbanning naar de woestijn trouwt Mozes daar met Sephora, een dochter van de bedoeïensjeik Jethro, die in het geheim een volgeling van Jahweh is.

Dat is al een heel levensverhaal, maar eigenlijk begint het dan pas. In de woestijn hoort hij op de top van de berg Sinaï, bij een brandend braambos, de stem van God, die hem opdraagt naar Egypte terug te keren om alle

joden uit hun slavernij te bevrijden en naar Kanaän te leiden. De farao wil niet meewerken, ondanks een wonderteken dat Mozes toont (een staf die in een slang verandert) en het onheil dat hij namens Jahweh voorspelt, maar de farao is niet te vermurwen.



Anne Baxter als Nefretiri, echt Hollywood.

Nefretiri, inmiddels tegen haar zin de echtgenote van Rameses II, helpt Mozes, maar deze moet haar uitleggen dat hij een missie dient te vervullen en bovendien al

getrouwd is. Dan volgen de Zeven Plagen waarmee God het land Egypte teistert, zoals Mozes had voorspeld, en Rameses wil nu voor de zekerheid alle eerstgeboren zonen in Egypte laten doden, joods of niet. Daar valt Mozes echter niet onder, maar wél zijn zoon bij Sephora.

Moegestreden staat de farao Mozes dan toe 'je volk, je vee, je god en je pest' mee te nemen en te vertrekken. De deurposten van de woningen van de joden worden getekend door het bloed van een offerlam, want zo weet God dat de eerstgeborenen dáár moeten worden overgeslagen. Zo begint de Exodus. Opgehitst door de verlaten en daardoor gekwetste Nefretiri zet de farao het joodse volk na, maar door de Rode Zee te splijten kan de karavaan ontsnappen. Rameses kijkt verslagen naar de wateren die zich achter de joden weer sluiten. Teruggekeerd bij Nefretiri moet hij bekennen: 'Zijn god is God.'

Is dat een verhaal of niet? Maar nog steeds is het niet afgelopen. De gevluchte slaven kamperen aan de voet van de Sinaï, terwijl Mozes naar boven is om de stenen tafelen in ontvangst te nemen. Door de kwaad-aardige Dathan daartoe aangezet hebben ze een Gouden Kalf gebouwd dat ze als een god aan de farao willen aanbieden om te mogen terugkeren. Aaron moet mee-

helpen met het smeden van het goud, Lilia moet geofferd worden (dat gaat niet door), het volk geeft zich over aan een orgie van wellust en andere zonden. Dan daalt Mozes van de berg af en hij ontsteekt in toorn. Hij smijt het gouden afgodsbeeld stuk met zijn stenen tafelen, Dathan en zijn volgelingen worden gedood, en de rest moet van God voor straf veertig jaar door de woestijn zwerven alvorens Israël te bereiken. De jaarlijkse feestelijke herdenking van deze periode is de Soekot of het Loofhuttenfeest. Na afloop van de straf/genade wijst Mozes Joshua aan als de nieuwe leider, met Lilia aan zijn zijde, neemt afscheid van zijn toegewijde vrouw Sephora en verdwijnt uit het gezicht.

Ik heb het verhaal van deze film zo uitvoerig naverteld, omdat ik het een schoolvoorbeeld van een saga vind. Het verschilt eigenlijk in niets van het complex van Griekse mythen rond Zeus en Hercules of de lange Arthurlegenden rond de Graal en Parzival, of de Germaanse heldenverhalen rond Siegfried of Lohengrin. In historische zin is er van het hele verhaal vrijwel niets te bewijzen, maar dat is voor een door iedereen gedeelde grondslag onder een systeem van waarden en normen niet nodig. Het is gewoon een prachtige manier om een

mythe erin te rammen, en ik bedoel dit niet denigrerend. In dit geval mogen we ons bijvoorbeeld afvragen wat er eerder was: de tien geboden of dit onderbouwende verhaal, dat, na alle godsbewijzen die de saga levert, die geboden tot een onaantastbare waarheid promoveert. Want bedenk eens hoe dit verhaal aankomt bij een naïef volk dat geen idee heeft van de moderne wetenschap, of bij jonge kinderen die het voor het eerst horen of zien.

Dat is wat een commercieel genie als Cecil B. DeMille - hij maakte meer blockbusters - hier haarfijn aanvoelde. De film gaat niet over de tien geboden, iets wat hij in de eerste poging uit 1923 nog wél probeerde, maar over de context en de voorgeschiedenis waaraan ze hun gezag ontleen. En die op hun beurt de extravagantie van de film legitimeren, en schreeuwende reclames.

Op de site van de IMDb, waar deze film uit 1956 nog steeds zeer hoog 7.9 scoort, kunnen bezoekers een recensie van een film plaatsen. Op 9 april 2001 deed ene G. Brumburgh dit. Ik citeer en vertaal: 'Dit was de eerste film die ik ooit zag in de drive-in. Ik was toen pas zes, maar ik weet nog dat de burens me meenamen om dit te zien, ikzelf knus in pyama op de achterbank. De scheiding in de wateren van de Rode Zee, de verandering van de

staf in een boosaardige slang, de groenige pestilentie die in de woningen van alle eerstgeborenen naar binnen sijpelde, de creatie van de tafelen, het brandende bosje, de galmende verhaaltrant. Ik nam het waar in absolute stilte en verbijstering. [...] Telkens wanneer ik in de verleiding kom een gebod te overtreden of het gouden kalf te omarmen, weet ik dat ik altijd verantwoording zal hebben af te leggen tegenover Charlton Heston, die vanaf de berg Sinaï vertoornd naar beneden blikt, klaar om mij die zware tafelen naar het hoofd te slingeren wegens mijn zondigheid. Charlton corrigeert je niet alleen, hij laat je gelóven!’

In de bioscoopversie van de film, die in totaal 220 minuten duurt, verschijnt DeMille zelf in een voorwoord. Hij zegt dat de film vooral gaat over de jonge Mozes, voordat hij de joden wegleidt uit Egypte. En dat de film wordt onderbroken voor een pauze. De film kostte 13 miljoen dollar en bracht alleen al in de USA 94 miljoen op.

Gods woorden, onderbroken door een pauze, verkondigd door Hollywood, vermomd als heldenepos, gedeclameerd door acteurs, gefilmd in Egypte om het allemaal nog echter te maken. Het doet me denken aan frater Venantius, de zingende pater van Wim Sonneveld.

Over het verband tussen het sacrale en de showbusiness is het laatste woord nog niet gesproken, maar hier nu wel.

Peter Cuijpers, 6 april 2019

